

Analyzing the Short Story of *Shabhaye Varamin* by Sadegh Hedayat based on Ideology Theory

Khalil Beygzade ^{1*} | Shoab Khosravi ²

1. Corresponding Author, Associate professor of Persian of Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran. Email: kbaygzade@razi.ac.ir
2. Ph.D. in Persian Language and Literature, Razi University, Faculty of Literature and Humanities, Kermanshah, Iran. Email: khosravi-literature@yahoo.com

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 03/01/2022

Received in revised form:
09/02/2023

Accepted: 22/02/2023

Keywords:

Fiction Literature,
Short Story,
Sadegh Hedayat,
Nights of Varamin,
Theory of Ideology.

Shabhaye Varamin (Varamin nights) is one of the short stories by Sadegh Hedayat which is analyzable from various views in literature sociology and new literal theories like ideology theory, and proposes a complete social approach. In the current study, principles and rules of ideology theory (such as the effect of language from ideology, rebuilding ideology by society, the response from ideology and going along with it) has been obviously applied by the writer. Precisely, it is through these principles and rules that he criticizes some of the fundamental and folk accepted believes at the late Qajar time and the beginning of the Pahlavi era. In the current study, it has been tried to provide an accurate and scrutinizing study of mentioned text concepts. Furthermore, confirmations related to this theory are extracted and analyzed by considering the time of publication for the cultural and social contexts. So that in addition to show the willing or unwilling responses from components.

Cite this article: Baygzade, kh, Khosravi, kh. (2024). Analyzing the Short Story of *Shabhaye Varamin* by Sadegh Hedayat based on Ideology Theory. *Journal of Research in Narrative Literature*, 13 (3), 51-66.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/rp.2023.7325.1490

Extended Abstract

Introduction:

The characteristics and social-cultural occasions of the society are reflected in the literary work, and the sociology of literature examines its importance, because the originality of the sociology of literature is in establishing and explaining the relations between the society and the literary work. Ideology is found in concepts like power and culture that create a system for a person to understand her world based on its imposed view (See: Bakhtiari, 2012: 8). Furthermore, man is actually a slave of the system that ideology imposes on him. In addition to that, people who think beyond their time, express the contradiction of ideology with their genius and try to make the majority aware. Goldman (1377: 98) says: the writer reflects the society and seeks its transformation; Therefore, the current short story *Shabhaye Varamin* by Sadegh Hedayat's tells the social and cultural events of the late Qajar and early Pahlavi eras. It criticizes the dominant discourse of the Qajar era and, in some places, it is associated with the ideology of the Pahlavi era, which can be examined from the perspective of the theory of ideology.

Methodology:

The literary text highlights the dominant discourse of the era, and Sadegh Hedayat criticizes the dominant discourse of the Qajar era in *Shabhaye Varamin*. Furthermore, in some places, it is associated with the ideology of the Pahlavi era. Therefore, this research shows the theoretical indicators of ideology in the story of Varamin's Nights which is an overview of the social situation of the author's time. The concern and conflict is with some parts of the popular beliefs, its orientation with the dominant discourses, ideologies of the late Qajar era, and the beginning of Pahlavi period in the concepts. Furthermore, he explained the examples related to the mentioned theory with an interdisciplinary approach based on the theory of ideology in a descriptive-analytical way.

Results and Discussion:

The crystallization of ideology, the reconstruction of ideology, the effect of ideology, the language of ideology, and the association with the dominant ideology of the Qajar and Pahlavi era have been categorized based on the theory of ideology in the story of *Shabhaye Varamin* in this research.

The dominant discourse of the Qajar era and the first Pahlavi

Superstitions penetrated the levels of Qajar era society and people turned to superstitious beliefs. The dominant ideology is a superstition that has no religious or scientific basis and only leads people to ignorance and lack of information. Sadegh Hedayat has challenged superstition as the dominant discourse of Qajar era and the first years of the first Pahlavi regime in his works. Also, the strong antiquarian sentiments of the first Pahlavi era influenced Hedayat, as he shows his opposition to the Arab invasion of Iran in his works and converges with the prevailing ideology.

Theory of ideology and *Varamin Nights*

The realistic story of Varamin's Nights is about the life of Fereydoun and his wife Farangis, which has criticized the direction of the social environment by creating the personality type of Fereydoun and Farangis, Fereydoun has returned from Switzerland and represents the educated class. Furthermore, he opposes and resists many traditions of his age. Farangis and other characters represent the common people in front of Fereydoun, and the superstitions have covered their lives.

Crystallization of ideology

Superstitions are the dominant discourse of the Qajar era, as all the characters in the story of "Shabhaye Varamin" are influenced by this ideology, with the exception of Fereydoun, which has shown its guidance in several categories: a) Belief in the part that is the justification for individual and collective failures and negligence. Farangis suffers from a heart disease and postpones the visit to the doctor until later (see: Hedayat, 1952: 125), b) Having a twin: a folk belief that a twin is with everyone from birth, as Nastaran calls for the sound of Gholnaz instrument. He attributes it to Hamzad Farangis (see: *ibid.*: 131), c) Making untimely prayers, as prayer writers and reciters have special influence and respect among people (see: Rahmanian, 1392: 31), they make people forget and take advantage of the most subtle acts of worship such as prayers and supplications (see: Hedayat, 1952: 131); d) Belief in jinn and fear of it are widespread in popular beliefs, as they are afraid of mentioning its name (see: *ibid.*) and e) the death of domestic animals, which were thought to be evil-doers (see: *ibid.*).

Reconstruction of ideology

The dominant discourse is reproduced in internal and subtle ways, as it dominates the individual's belief and aligns it with the majority. Farangis has a lot to do with playing the instrument in Homayun's traditional Iranian system. However, Fereydoun, despite his attachment to it, does not want Farangis to teach Golnaz to play the instrument (see: Hedayat, 1952:122). At the end of the story, he sees Golnaz playing the same traditional instrument. Farangis has transferred his thinking and the comprehensive ideology of the society to Golnaz by teaching him how to play the traditional music system, and despite Fereydoun's advice, he has helped the cycle of producing and strengthening the dominant discourse.

The influence of ideology

Ideology targets people in the society, and the critic of ideology who does not believe in its foundations and principles is unintentionally affected by it. Fereydoun, the main character and critic of the social atmosphere in the story of "Shabhaye Varamin," is in contradiction with the dominant ideology. Somewhere in the story, however, under the conditions of tangible fear and terror, it seems as if he withdraws from his beliefs and goes along with the claims of others (see: Hedayat, 1952: 13). Precisely, he feels the influence of the thought and ideology accepted by the majority.

Language and ideology

Language and ideology are in strong association with each other and the way of using the language of words is a the interpretation of texts, and this rule is evident in *Shabhaye Varamin*. As an instance, "Everyone thought that Fereydoun had become a genie, but he had gone mad" (Hedayat, 2012: 139). At the end of the story, it shows that Fereydoun undergoes a transformation of character, where the narrator equates two ideologies and ways of thinking by using the two words "genie" and "crazy" in the stated sentence. These two words have the same

meaning on the surface, but from the perspective of the discourses that have produced and raised them, they carry a different meaning.

dominant ideology

The prevailing ideology is threatened by opposing ideologies, as Fereydoun is faced with a terrifying scene in his dream (see: Hedayat, 1952: 137) and his dream can refer to the collective unconsciousness of the Iranian people and the story of the Arab invasion and their oppression (see: Hedayat, 1952: 136). Therefore, the author's descriptions reveal her inner feelings and are a proof of her association with the wave of anti-Arabism and anti-Arabism of Reza Shah's era and her support for the said ideology.

Conclusion:

The honest narrative techniques of Sadiq Hedayat in “Shabhaye Varamin” are compatible with the theoretical foundations and principles of ideology. This can be exemplified by the typification of characters which is one of the tricks of the author in this story, who has tried to make the audience as much close as possible to the popular culture and superstitious beliefs of the society of his time in the era. Hedayat has considered superstitions as an obstacle to the progress of Iranian society and has put them in the center of his critical view in a systematic way. The reconstruction and reproduction of ideology, the relationship between language and ideology and its crystallization in the function of the author's vocabulary in the narrative of the story is one of the important components of “Shabhaye Varamin”. The author sometimes dominates the ideology of the first Pahlavi era; That is, the antiquarianism and thinking of Reza Shah and his relatives are shown closely and in his language, although his main fight with superstition is in the Qajar era, the effects of which can be seen in the early years of the first Pahlavi rule.

تحلیل داستان کوتاه شب‌های ورامین صادق هدایت بر پایه نظریه ایدئولوژی

خلیل بیگ‌زاده^۱ | شعیب خسروی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه:

kbaygzade@razi.ac.ir

۲. دکترای زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: khosravi-

literature@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۱۳

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۱۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۳

واژه‌های کلیدی:

ادبیات داستانی،

داستان کوتاه،

صادق هدایت،

شب‌های ورامین،

نظریه ایدئولوژی.

شب‌های ورامین از داستان‌های کوتاه صادق هدایت است که از زوایای گوناگون در جامعه‌شناسی ادبیات و نظریه‌های جدید ادبی از جمله نظریه ایدئولوژی با رویکردی کاملاً اجتماعی قابل تحلیل و بررسی است. مبانی و اصول نظریه ایدئولوژی در این اثر مانند تأثیر زبان از ایدئولوژی، بازسازی ایدئولوژی توسط جامعه، اثرپذیری از ایدئولوژی و همراهی با آن به شکلی ماهرانه از جانب نویسنده به کار گرفته شده‌اند تا از طریق آن‌ها به نقد برخی اعتقادات اساسی و مورد پذیرش مردم در اواخر عصر قاجار و اوائل پهلوی پردازد، اگر چه خود نیز در جاهایی متأثر از ایدئولوژی باستان‌گرایی دوران پهلوی است. این جستار متن مذکور را با خوانشی دقیق و موشکافانه تحلیل کرده و مفاهیم و مصادیق منتسب به نظریه ایدئولوژی را در آن کاویده و با تکیه بر بافت فرهنگی و اجتماعی عصر مؤلف و پیش از آن، تحلیل و بررسی کرده است و افزون بر نشان دادن اثرپذیری خواسته یا ناخواسته قلم نویسنده از مولفه‌های نظریه ایدئولوژی، دغدغه‌های ذهنی وی نیز به عنوان بخشی از تفکر و اندیشه منتقد آن زمان در مواجهه با وضعیت فرهنگی و اجتماعی جامعه تبیین شده است.

استناد: بیگ‌زاده، خلیل؛ خسروی، شعیب (۱۴۰۳). تحلیل داستان کوتاه شب‌های ورامین صادق هدایت بر پایه نظریه ایدئولوژی. پژوهشنامه ادبیات

داستانی، ۱۳ (۳)، ۵۱-۶۶.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویسنده‌گان.

DOI: 10.22126/rp.2023.7325.1490

۱. پیشگفتار

هر اثر ادبی متأثر از عصر و زمانه‌ای است که در آن به تألیف در می‌آید و ویژگی‌ها و مناسبات اجتماعی و فرهنگی جامعه، به شیوه‌های گوناگون در آن بازتاب می‌یابد. این امر، امروزه در علم جدیدی به نام جامعه‌شناسی ادبیات که رویکردی میان‌رشته‌ای دارد، بسیار حائز اهمیت است. خوانش متون ادبی با رویکرد جامعه‌شناختی، تحلیل واقع‌بینانه‌ای از شرایط اجتماعی زمان تألیف اثر به دست خواهد داد و اثرپذیری و اثرگذاری‌های نهان آن را در ساحت اجتماع، نمایان خواهد ساخت. «در جامعه‌شناسی ادبیات، اثر ادبی مانند یک شیء اجتماعی مطالعه می‌گردد و هدف از این شیوه بررسی، شناخت چگونگی مناسبات و پیوندهایی است که این شیء اجتماعی با دیگر پدیده‌های اجتماعی پیدا می‌کند.» (ستوده، ۱۳۸۶: ۵۵) برخی از آثار ادبی چنان‌چه بر مبنای رویکردی جامعه‌شناختی به دقت کاویده شوند، نهفته‌ترین حقایق اجتماعی را برملا می‌کنند. در خلال تحلیل این آثار به مرور پرده از جهان فکری و فرهنگی مردم و رابطه نویسنده با اجتماع برداشته خواهد شد. چون «اصالت جامعه‌شناسی ادبیات در برقراری و تشریح مناسبات جامعه و اثر ادبی است. جامعه پیش از اثر وجود دارد و نویسنده را مشروط می‌کند و نویسنده نیز به بازتاب و بیان جامعه می‌پردازد و جویای دگرگون ساختن آن است، جامعه در اثر ادبی وجود دارد و ما رد پا و توصیف آن را در اثر بازمی‌یابیم» (گلدمن^۱، ۱۳۷۷: ۹۸). مؤلفه‌ها و شاخصه‌های بسیاری از نظریه ایدئولوژی^۲ را می‌توان در داستان کوتاه شب‌های ورامین صادق هدایت ردیابی کرد و با کنار هم قرار دادن آن‌ها به تصویر روشنی از تأثیرپذیری مردم از ایدئولوژی و گفتمان غالب عصر حیات نویسنده دست یافت. وی تحقیقات فراوانی را در حوزه شناخت فرهنگ عامه، فولکلور^۳ و گردآوری مثل‌ها و اصطلاحات کوچه‌بازاری رایج در زبان مردم ایران انجام داده است و همواره در داستان‌هایش موقعیت‌های اجتماعی و خصیصه‌های فرهنگی مردم را به تصویر کشیده که به لحاظ جامعه‌شناختی از زوایای گوناگون قابلیت واکاوی و تحلیل دارند. داستان کوتاه شب‌های ورامین که از مجموعه داستان سایه‌روشن انتخاب شده است، گویای بسیاری از مولفه‌های زندگی در اواخر عصر قاجار و اوایل پهلوی است. هدایت در این داستان، هم به نقد گفتمان غالب دوران قاجار می‌پردازد و هم در جاهایی با ایدئولوژی دوران پهلوی همراه می‌شود که از منظر نظریه ایدئولوژی قبل

1. Lucien Goldman
2. Theory of ideology
3. folklore

بررسی است.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

پژوهش حاضر در پی پاسخ به پرسش‌های زیر است:

- نظریه ایدئولوژی بر اساس کدام مولفه‌ها در داستان شب‌های ورامین بازتاب یافته‌است؟
- دغدغه اصلی نویسنده در داستان کوتاه شب‌های ورامین در قبال جامعه چیست؟
- ستیز و ناسازگاری اصلی هدایت با کدام بخش از باورهای عامه مردم است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

داستان‌ها و نمایشنامه‌های صادق هدایت در یک سده اخیر، همواره زیر ذره‌بین پژوهشگران و منتقدان ادبی بوده و از زوایای گوناگون بررسی شده‌اند که نظرات و عقاید مختلف و گاه متضادی درباره وی و آثارش ارائه شده است. بخشی از پژوهش‌های موجود، در باب شرح احوال، نگرش و جهان‌بینی هدایت شکل گرفته و شخصیت وی را تا حد امکان از پرده ابهام درآورده و نیز به تحلیل داستان‌های و نمایشنامه‌های او روی آورده و نوشته‌های پر راز و رمزش را بر مبنای تفکر بیرون کشیده است. پاره‌ای از دیدگاه‌هایش رمزگشایی کنند که صادق هدایت و روانکاوی آثارش از محمدابراهیم شریعت‌مداری، صادق هدایت از محمود کتیرایی، داستان یک روح از سیروس شمیسا و صادق هدایت و هراس از مرگ از محمد صنعتی از جمله آن‌هاست. نظریه ایدئولوژی، نظریه‌ای نوپاست که افزون بر ترجمه‌های انجام شده، پژوهش‌هایی ناچیز و اندک در این زمینه نگاشته شده و کتاب نقد ادبی از علی تسلیمی از معدود پژوهش‌هایی است که با مبنا قرار دادن نظریه‌های جدید ادبی و اجتماعی در متن آثار داستانی ایرانی به تنویر و توضیح ابهامات موجود در این داستان‌ها یاری رسانده است.

۱-۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

این پژوهش با روش کتاب‌خانه‌ای و توصیفی-تحلیلی و رویکردی بینارشته‌ای انجام شده و بر مبنای نظریه ایدئولوژی که از نظریات معاصر عرصه جامعه‌شناسی ادبیات است، داستان شب‌های ورامین بر اساس آن تحلیل و بررسی شده است. افزون بر ارائه یک نمای کلی از وضعیت اجتماعی روزگار نویسنده، رابطه و جهت‌گیری او با گفتمان‌ها و ایدئولوژی‌های مسلط اواخر عصر قاجار و اوایل دوره پهلوی در مفاهیم و مصادیق مرتبط با نظریه مذکور تحلیل و تبیین شده است. هم‌چنین کارکرد

برجسته‌ترین شاخصه‌های نظریه ایدئولوژی با ارجاع دقیق به متن مورد بحث در این پژوهش نشان داده شده است.

۲. پردازش تحلیلی موضوع

فراخوان نظریه ایدئولوژی با رویکردهای مذکور در عصر قاجاریه با هدف بررسی دقیق‌تر موضوع در داستان شب‌های ورامین به چند مؤلفه اصلی: تبلور مصداقی ایدئولوژی، بازسازی ایدئولوژی توسط افراد در جامعه، اثرپذیری منتقد از ایدئولوژی، زبان حامل ایدئولوژی و همراهی با ایدئولوژی غالب در این پژوهش دسته‌بندی شده است.

۲-۱. نظریه ایدئولوژی

تعاریف متعددی از ایدئولوژی توسط اندیشه‌مندان و صاحب‌نظران عرصه جامعه‌شناسی و فلسفه ارائه شده است و آنچه از این تعاریف نمود بیشتری دارد، مفاهیمی مانند قدرت و فرهنگ است تا جایی که گاه باعث اختلاط مفهوم ایدئولوژی با این مفاهیم می‌گردد و در پاره‌ای از موارد باعث می‌شود، تعیین یک مرزبندی مشخص و مبرهن میان آن‌ها دشوار گردد.

نظریه ایدئولوژی از دل نظریه انتقادی یا مکتب فرانکفورت بیرون می‌آید و به لحاظ تئوری وابسته به آن است. مبانی نظریه انتقادی در سال ۱۹۲۸م، توسط افرادی چون ماشری^۱، مارکوزه^۲، هورکهایمر^۳ و آدورنو^۴ پایه‌ریزی شد که باور اصلی آن‌ها این بود، ضمن حفظ اصول اولیه و اصلی نظریات مارکس^۵ در زمینه‌های مختلف، باید با توجه به گذر زمان و پدیدار شدن نیازها و تغییرات جدید در سطح جوامع، این اصول را بازسازی و به روز کرد. آن‌ها معتقدند، طبقه حاکم با گسترش ایدئولوژی و باورهای بنیادی خود در بین عامه مردم، سعی بر آن دارد تا قدرت خود را تحکیم بخشد. در این میان رسانه‌های گروهی گوناگون و نویسندگان در عرصه‌های مختلف از جمله ادبیات سعی دارند، به تسریع نفوذ این ایدئولوژی در بین توده مردم یاری رسانند. در واقع نویسندگان و شاعران در قالب انواع ادبی، اعم از شعر و داستان، آگاهانه یا ناآگاهانه زمینه اثرگذاری بیشتر گفتمان غالب را فراهم می‌کنند و به نوعی به خدمت آن درمی‌آیند.

1. Mashri
2. Marcuse
3. Horkheimer
4. Adorno
5. Marx

این امر، باعث می‌شود، جامعه از لحاظ فکری شکل همگون‌تری پیدا کند. بر همین اساس «آلتوسر^۱ معتقد است، ایدئولوژی مفهومی نیست که در آن فرد قادر به دیدن یا شنیدن نباشد، بلکه در عوض نظامی ایجاد می‌کند که در آن فرد جهان خود را بر اساس دیدگاهی که به او داده شده است، در می‌یابد.» (بختیاری، ۱۳۹۱: ۸) «در این حالت، انسان در عین آن که تصور می‌کند از نهایت آزادی لذت می‌برد، در حقیقت برده نظامی است که به طور غیر مستقیم و از طریق ایدئولوژی بر او سلطه می‌یابد. نظامی که مطابق نظر معروف میشل فوکو^۲: نه جسم، بلکه روح و ذهن او را برای به سلطه درآوردن، نشانه گرفته است.» (همان) البته آلتوسر مرکزیت این سلطه را از حاکم گرفته و به روابط پیچیده‌تری نسبت می‌دهد که در نظر وی ایدئولوژی و هژمونی (سلطه) یک چیز مشخص نیست که بتوان آن را به درستی نشان داد و از سرچشمه‌هایش سخن گفت، بلکه عوامل پیچیده و گوناگونی، چرخه نیرومند ایدئولوژی را به سمت و سوی منافع طبقه حاکم به حرکت درمی‌آورد، وی این عوامل پیچیده را صورت‌بندی اجتماعی می‌نامد؛ به عبارتی نهاد مشخصی نیست که بر انسان نظارت کند، بلکه همه نهادهای فرهنگی و حکومتی با نام دستگاه ایدئولوژیک دولت به گونه‌های نامرئی ایدئولوژی ما را سامان می‌دهند.» (تسلیمی، ۱۳۹۰: ۱۶۸) «در نهایت، عملکرد ایدئولوژی حاکم و تحمیل اعتقادات از سوی آن بر قشرهای مختلف جامعه به گونه‌ای است که گویی آنچه را بر آنان تحمیل می‌کند، چیزی جز اعتقادات و توانمندی‌های خود آنان نیست.» (مک‌دانل^۳، ۱۳۸۰: ۹۶) و این در حقیقت، مدرن‌ترین شیوه‌ای است که در آن افراد یک جامعه به لحاظ فکری و عقیدتی هسمان‌سازی می‌شوند تا در راستای رسیدن به اهداف مورد نظر عده‌ای خاص گام بردارند.

بنابر این، هر متن ادبی متأثر از دوره و عصر پیدایش خویش است و گفتمان و ایدئولوژی غالب آن به شیوه‌های گوناگون در آن برجسته می‌شود. غالب نویسندگان از چنین تأثیری برکنار نمی‌مانند و تنها عده اندکی می‌توانند حقیقت را تا اندازه‌ای بر ملا کنند یا چنان که جورج لوکاک^۴، نظریه‌پرداز مارکسیست بیان می‌دارد: «نویسنده رئالیست با متن ادبی خود محدودیت‌های ایدئولوژی را آشکار می‌کند و فراروی از این ایدئولوژی و مشاهده بیرونی آن را برای خواننده منتقد امکان‌پذیر می‌سازد. در چنین وضعیتی ایدئولوژی دیگر طبیعی و بدیهی نمودار نمی‌شود، بلکه خصلت اجتماعی خود را بروز

1. Althusser
2. Michel Foucault
3. McDonnell
4. George Lukacs

می‌دهد» (گلدمن، ۱۳۷۷: ۱۵۲) «البته تنها عده‌ای کم قادر به انجام چنین امری مهم هستند، افرادی که فراتر از زمانه خویش می‌اندیشند و تناقضات ایدئولوژی را با استفاده از نبوغ خود بیان می‌دارند و در مقابل آن سعی در روشننگری اکثریت می‌کنند. لوکاج برای چنین نویسندگانی صفت نابغه را به کار می‌برد.» (همان: ۱۷۰) و معتقد است این کار این گونه میسر می‌شود که نویسنده «با در هم شکستن پندارهای محافظه‌کارانه عقیده‌پرداز مشروعه‌طلب و با ترسیم گرایش‌های تحول اجتماعی به انکار عقیده‌پرداز دست می‌زند» (همان: ۱۶۹) همین جاست که رسالت واقعی نویسنده احساس می‌شود، زمانی که کاستی‌های عصر و جامعه خود را درک کرده باشد و بتواند این کاستی‌ها را با شیوه‌ای اثرگذار به مخاطب منتقل کند تا از نفوذ و سلطه بیشتر یک نگرش و طرز تفکر خاص جلوگیری کند. «تعریف ژان پل سارتر^۱ از روشنفکر در کتاب *دفاع از روشنفکران* به همین نویسندگان برمی‌گردد، چنان که عنوان می‌کند، تنها روشنفکران هستند که می‌توانند خود را از این امر دور نگه دارند و در وجود خود و جامعه به تضاد موجود بین جستجوی حقیقت علمی با همه معیارهایی که دارد و ایدئولوژی مسلط، آگاهی پیدا کنند.» (سارتر، ۱۳۸۵: ۶۶) مطلبی که سارتر بیان کرده است تا حد زیادی بیانگر رویکرد و نگرش هدایت در مقابل اجتماع و سیاست نیز هست، هدایت که بخشی از عمر خود را در فرانسه و تحت تأثیر فضای فکری حاکم بر آن سپری کرده بود، در برهه‌ای خاص، به منش فکری سارتر و برخی از آموزه‌های مکتب اگزیستانسیالیسم^۲، سخت علاقه‌مند می‌شود، به حدی که به ترجمه برخی از آثار سارتر به زبان فارسی روی می‌آورد. پس از این است که احساس تعهد و وظیفه در مقابل جامعه بیش از پیش در وی تقویت می‌شود و در همه حال سعی می‌کند تا گوشه‌ای از دردهای جامعه خویش را با نوشتن و آگاهی‌دادن دوا کند، چون از منظر فلسفه سارتر، «بشر نه تنها مسؤل خویش است، بلکه مسؤل تمام افراد بشر است» (سارتر، ۱۳۸۶: ۳۱) افزون بر این، هدایت نیز چون سارتر «نیست‌انگار» تلقی می‌شد و آنچه برای او اصالت داشت، همان «من» و «ما»ی انسانی و احساس مسؤلیت در قبال جامعه و تک‌تک افراد آن بود.

«ایدئولوژی، افزون بر این که در ساختارها و رخدادها یک داستان می‌تواند، مشاهده شود و خواننده را در راستای تفسیر بهتر متن یاری رساند، خود را در زبانی که به کار گرفته می‌شود، نشان می‌دهد و در واقع زبان به شیوه‌های مختلف و در سطوح متفاوت حامل ایدئولوژی است.» (فرکلاف^۳،

1. Jean Paul Sartre
2. Existentialism
3. Fairclough

۱۳۷۹: ۹۲) و این که زبان گاهی ناخواسته، ضمیر ناخواسته افراد را برملا می‌کند، مورد پذیرش بسیاری از روان‌شناسان است. هم‌چنین در حوزه نقد ادبی نیز افرادی چون ژاک لاکان^۱ با طرح بررسی آن در آثار ادبی به نتایج درخوری رسیده‌اند که مطابق این دیدگاه، نویسنده، همیشه نمی‌تواند، بی‌طرفی خود را در هنگام روایت حفظ کند و هر چند سعی در رئالیست بودن و عدم دخالت و قضاوت در ماجرای روایت داشته باشد، گاهی ناخواسته با به کارگیری برخی واژه‌ها و عبارات، اسیر تمایلات و باورهای شخصی خود می‌شود و دست خود را برای مخاطب رو می‌کند. «هنگامی که رمان‌نویس یا شاعر می‌خواهد، نسبت به یک رخداد ناخوشایند بی‌طرف بماند تا دست کم خواننده را در گونه‌ای از ابهام بلغزند، ممکن است، ناگاه احساساتی گردد و از واژه‌هایی ناخوشایند بهره‌گیرد و روند معنایی را دگرگون سازد» (تسلیمی، ۱۳۹۲: ۱۹۲). افزون بر جنبه روان‌شناختی افشاگری زبان، زبان و ایدئولوژی به لحاظ اجتماعی نیز همراه و همگام یکدیگر هستند، «یک جنبه از محصور بودن کاربرد زبان در روابط اجتماعی که ملازم مفهوم گفتمان است، آن است که زبان صورت مادی ایدئولوژی است و در واقع زبان آغشته با ایدئولوژی است» (فرکلاف، ۱۳۷۹: ۹۶)

چنین رویکردی که هدایت در داستان‌هایش نشان داده است، باعث شد تا این نوشتار داستان شب‌های ورامین و تأثیر گفتمان غالب آن دوران را بررسی کرده و قابلیت‌های نقد آن را بر اساس نظریه ایدئولوژی نشان دهد. این داستان به سال ۱۳۱۲ه. ش، در مجموعه داستان سایه‌روشن به چاپ رسیده و ممکن است، چند سال پیش از آن نیز تألیف شده باشد که مؤلفه‌ها و شاخصه‌های زندگی اجتماعی عصر قاجار به وضوح در آن دیده می‌شود. بر همین اساس، هدایت در داستان مذکور هم به نقد گفتمان غالب دوران قاجار می‌پردازد و هم در جاهایی با ایدئولوژی دوران پهلوی همراه می‌شود.

۲-۲. وضعیت عمومی عصر قاجار و دوره پهلوی اول

عصر قاجار از آغاز تا پایان بنابر شهادت مکتوبات تاریخی و ادبی آن زمان، اعم از داستان‌ها، دیوان اشعار و هم‌چنین سفرنامه‌های مختلفی که از نویسندگان داخلی و به ویژه خارجی به جا مانده است، دورانی است که خرافات و اعتقادات موهوم در تمام سطوح جامعه رخنه کرده است و اقشار مختلف مردم به دلایل گوناگون به انواع و اقسام باورهای بی‌پایه روی آورده‌اند. نویسندگانی چون آخوندزاده، طالبوف، ملکم‌خان و ... به طرق مختلف سعی در آگاه کردن مردم داشتند، اما نظام حاکم که از شرایط

موجود و ناآگاهی توده مردم جهت حفظ قدرت خویش و تداوم آن سود می‌جست، هیچ‌گاه در پی تضعیف چنین تصوراتی بر نمی‌آمد. عمده مردم ایران در این دوره از سواد بهره‌چندانی نداشتند و می‌توان گفت اکثریت، هیچ وسیله‌ای برای پرورش و رشد فکری نداشتند و دنیای آن‌ها محدود به حصار محکم و استواری بود که اساس آن از معتقدات عمومی تشکیل می‌شد و عمدتاً شامل خرافات و اوهام بود، به خصوص خرافاتی که می‌توان گفت، همیشه جزء جدایی‌ناپذیر پیکره جوامع عقب مانده ناآگاه بوده است» (شمیم، ۳۸۰: ۱۳۸۰).

عامل اصلی این بی‌سوادی را بی‌شک در وهله اول باید به عدم توجه طبقه حاکم به مسائل آموزشی ربط دارد که غافل ماندن توده مردم از فعل و انفعالات سیاسی جامعه کار را برای شاهان قاجار با هدف پیشبرد مقاصد منفعت‌طلبانه خویش آسان‌تر می‌کرد. شاهان قاجار با القای این باور که حکومت حق الهی پادشاهان یا همان فره ایزدی است، چنان‌که شاهان شایسته پیشین نیز از چنین حقی برخوردار بودند؛ شرایط سازش مردم با نهاد سیاست را فراهم می‌کردند» (کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۷۳). آن‌ها هم‌چنین از ارزش‌های اصیل دین و احکام استفاده ابزاری می‌کردند و در عین این که از برخی احکام و عقاید آن بهره‌برداری می‌کردند، بقیه را فراموش و حتی انکار می‌کردند. بدین ترتیب رفتار کاملاً دوگانه و متناقضی با دین داشتند» (جمیلی کهنه شهری، ۱۳۹۲: ۲۱). چنین واقعیتی به درستی روشن می‌دارد که ایدئولوژی غالب در این دوره بهادادن به دین و ارزش‌های آن نبود، بلکه استفاده از خرافاتی بود که مبنای دینی و علمی نداشتند و تنها مردم را به سمت جهل و بی‌خبری می‌کشاندند.

«یکی از این اعتقادات خرافی و بی‌پایه که در گزارش‌های سفرنامه‌نویسان خارجی بازتاب پیدا کرده، باورمندی عامه مردم و خاصه زنان به بهره‌گیری از انواع و اقسام طلسمات و افسون‌ها و تعویذها و صرف هزینه‌های زیاد برای این امور است» (رحمانیان، ۱۳۹۱: ۳). آخوندزاده که یکی از نویسندگان معترض به چنین وضعیتی در ایران بود؛ در رساله مکتوبات به‌طور مبسوط در مورد چنین خرافاتی می‌گوید: «اهالی دهات ایران اعتقاد به سنگ و درخت و قبر کهنه و قبر قدیمی و چشمه‌های آب و دره‌های کوه و رودخانه و چمن‌زارها و مردم شهرهای آن نیز به خواب‌ها، رمل‌ها، تفال‌ها، تطییرها، ماس‌ها، جن و پری و چشم زخم اعتقاد دارند» (همان: ۷ به نقل از آخوندزاد: ۱۲۳)

صادق هدایت که سال‌های ابتدایی زندگی خود را در دوران قاجار و میان مردمی زیسته است که با چنین اعتقادی پرورش یافته‌اند، در بسیاری از آثار خود مستقیم و غیر مستقیم فضای فرهنگی چنین جامعه و گفتمان غالب آن یعنی خرافاتی که مورد پذیرش توده مردم بوده، به چالش کشیده است. پر

واضح است که اندیشه‌ها و باورهای عمومی به آسانی و یک‌باره دگرگون یا نابود نمی‌شوند، بلکه آثار و تبعات خود را در جامعه تا دیرزمانی حفظ می‌کنند. بر همین اساس، فضای اجتماعی سال‌های اولیه روی کارآمدن رژیم پهلوی اول نیز تا حد زیادی همان فضای دوران قاجار است. البته گفتمان دیگری به نام باستان‌گرایی نیز تحت حمایت رضاشاه در کنار آن رشد می‌کند که در ادامه بحث، بیشتر به آن پرداخته خواهد شد.

احساسات ملی‌گرایانه و وطن‌پرستانه با شکل‌گیری انقلاب مشروطیت در میان روشنفکران ایرانی به شکل چشم‌گیری رشد می‌کند و پس از روی کار آمدن رضاشاه این احساسات به صورت رسمی و نظام‌مند از جانب او حمایت می‌شود، چنان‌که در آن برهه «رژیم پهلوی برای ایجاد مقبولیت و پذیرش مردمی سیاست‌های خود به عظمت ایران باستان پناه می‌برد و در سایه قدرت جهانی آن دوران، خود را احیاگر شکوه و اقتدار جهانی سابق ایران نشان می‌دهد» (انوریان اصل، ۱۳۸۸: ۳۷). در چنین شرایطی برخی نویسندگان و شاعران، همگام با این سیاست و ایدئولوژی می‌شوند، چنان‌که ردپای این اندیشه‌ها را در آثار آنان به گونه‌های مختلف می‌توان مشاهده کرد. یکی از مبانی اصلی چنین طرز تفکری اعلام بیزاری از اعراب به عنوان مهم‌ترین عامل سقوط عظمت ایران باستان بود و «ایران برای پارسی‌گرایان صرفاً در آن امپراتوری عظیمی خلاصه می‌شد که از هند تا شمال گسترش داشت و سرآمد قدرت و تمدن عصر خود بود، اما آن امپراتوری پهناور و تمدن بزرگ در نتیجه یورش اعراب و چیرگی اسلام از بین رفته و جای آن را ایرانی عقب‌مانده، فقیر و ناتوان می‌گیرد. از دید پارسی‌گرایان مسبب اصلی مصیبت‌های ایران در حمله اعراب و ظهور اسلام خلاصه می‌شود و همه مشکلات و انحطاط ایران از این مقطع آغاز می‌گردد» (زیباکلام، ۱۳۹۲: ۳۵۳) و هدایت نیز که در دروان ابتدایی حیات خود متأثر از احساسات تند میهن‌پرستانه است، ضدیتش را با اعراب و یورش آن‌ها به ایران در آثارش نشان می‌دهد و به نوعی هم‌صدای ایدئولوژی غالب می‌شود.

۲-۳. نظریه ایدئولوژی و شب‌های ورامین

هدایت فضای اجتماعی زمانه خود را در داستان رئالیستی شب‌های ورامین با خلق چند شخصیت محدود و نوعی کردن شخصیت فریدون و فرنگیس نقد کرده است، چون «یک اثر رئالیستی با ابداع شخصیت نوعی (تیپ) مشخص می‌شود؛ یعنی شخصیتی که وجود او کانون هم‌گرایی و تلاش تمام عناصر تعیین‌کننده‌ای می‌شود که در یک دوره تاریخی مشخص از نظر انسانی و اجتماعی جنبه اساسی

دارند» (گلدمن، ۱۳۷۷: ۱۰۱). داستان درباره زندگی فریدون و همسرش فرنگیس است، فریدون به تازگی از کشور سوئیس برگشته و نماینده قشر تحصیل کرده و درس خوانده‌ای است که با بسیاری از سنت‌های عصر خود به نوعی مخالف است و با آن‌ها از در مقاومت وارد می‌شود. فرنگیس و بقیه شخصیت‌های داستان نیز در نقطه مقابل او قرار دارند و نماینده عامه مردم در آن دوران هستند، افرادی که نه تنها سنت، بلکه خرافات تمام تاروپود زندگی آن‌ها را در بر گرفته است. این تضاد عقیدتی بین فریدون و فرنگیس و سایر شخصیت‌ها در گفتگوهای آن‌ها به خوبی خود را نشان می‌دهد.

۲-۳-۱. تبلور ایدئولوژی

چنان که گفته شد، در عصر قاجار خرافات جزء لاینفک زندگی توده مردم بوده و به نوعی ایدئولوژی و گفتمان غالب آن عصر قلمداد می‌شده است که در متن مورد نظر این پژوهش نیز تمام شخصیت‌های داستان به استثنای فریدون متأثر از این طرز فکر و ایدئولوژی هستند و بروز این تأثیر خود را در چند مقوله مهم نشان داده است.

الف - اعتقاد به قسمت و نه قضا و قدر: قضا و قدر الهی، یک مفهوم دینی با جایگاهی ویژه در آموزه‌های دینی بوده و هست، چنان که در قرآن مجید و روایات به نقش آن اشاره شده است، اما این مفهوم والا، گاهی در طول تاریخ، بنا به انگیزه‌های متفاوتی توسط خواص و در برخی اوقات به وسیله عوام با عنوان «قسمت» دچار تحریف و دست مایه‌ای برای توجیه شکست‌ها و اهمال‌های جمعی و فردی در جامعه شده است تا از این طریق تقصیر و کوتاهی را از خود دور کنند و به عوامل دیگری نسبت دهند. در متن مورد بحث، فرنگیس از بیماری قلبی رنج می‌برد و بی‌شک مراجعه او به پزشک جهت مداوا هیچ تضادی با قضا و قدر الهی ندارد، اما وی در مقابل این مسأله پافشاری می‌کند که این پافشاری در ضمن گفتگوی او با فریدون به روشنی معلوم است: «فریدون: می‌خواهی فردا برویم پیش حکیم؟ فرنگیس: هر چه قسمت باشد، همان می‌شود. فریدون با بی‌حوصلگی گفت: از بس قسمت قسمت کردی، خفه شدم» (هدایت، ۱۳۳۱: ۱۲۵).

ب - همزاد داشتن انسان: باوری عامیانه که بر مبنای آن چنین تصور می‌شود، هر کس همزادی در جهان از بدو تولد با خود دارد که پس از مرگش نیز از بین نمی‌رود. نستر که خرافات در تار و پود وجود او رخنه کرده است، صدای ساز گلناز، ناخواهری فریدون را به همزاد فرنگیس منسوب می‌کند و به فریدون می‌گوید: «آقا نزدیک یک ماه است که شما نبودید، وقتی که همه خوابیده‌اند، صدای ساز

می‌آید، بلکه همزاد اوست. آقا انگاری فرنگیس خانم تار می‌زند» (هدایت، ۱۳۳۱: ۱۳۱)، اما فریدون که در چنین فضای فکری‌ای سیر نمی‌کند، چنین سخنی را نمی‌پذیرد.

ج- دعای بی‌وقتی گرفتن: «در عصر قاجار، درویشان دعانویس و رمالان پایگاه خاصی در میان مردم پیدا کرده بودند و از نفوذ و احترام ویژه‌ای برخوردار بودند و مردم، چنان به آنان عقیده و باور داشتند که گوئی صاحب کرامت و معجزه هستند» (رحمانیان، ۱۳۹۲: ۳۱). در این‌جا نیز از دعا و مناجات که از لطیف‌ترین عبادت‌هاست، طبقه‌ای خاص سودجویی می‌کردند و به اغفال مردم مشغول می‌شدند: «نسترن: دیگر کسی در این خانه بند نمی‌شود، باغبان با حسن هر دو گریختند، من رفتم دعای بی‌وقتی برای خودم و گلی خانم گرفتم» (هدایت، ۱۳۳۱: ۱۳۱).

د- اعتقاد به جن و ترس از آن: ترس از جن به حدی در باورهای عامه فراگیر بود که از ذکر نام آن هم، واهمه داشتند: «ترسیدم از ما بهتران صدمه ببینند» (همان).
ه) بلاگردانی مرگ حیوانات خانگی: مرگ حیوانات خانگی را بلاگردان و قضاگردان می‌پنداشتند: «اول سگ‌مان مرد، من گفتم قضا بلا بوده» (همان).

۲-۳-۲. بازسازی ایدئولوژی

«مطابق نظریه ایدئولوژی، گفتمان غالب در جامعه از راه‌های مختلف بازسازی و بازتولید می‌شود و سعی در تحکیم جایگاه خود دارد، چنان‌که اعتقادات افراد را به سلطه در می‌آورد و آن‌ها را با عقیده اکثریت همراه می‌کند؛ «ایدئولوژی بسیار درونی و زیرکانه در انسان رخنه می‌کند و همان قدرتی است که در ما پرورش می‌یابد و کمتر می‌توان در مقابل آن جاده‌اش که یک طرفه است واکنش نشان داد، انسان ناخودآگاه خواسته‌های جامعه خود را که همان جبرهای اجتماعی است، برآورده می‌سازد. ایدئولوژی به بازسازی اندیشه‌های سنتی و اسطوره‌ای می‌پردازد» (تسلیمی، ۱۳۹۰: ۲۳۴). در شب‌های ورامین، فرنگیس علاقه زیادی به نواختن ساز، آن هم در دستگاه همایون دارد که از دستگاه‌های سنتی ایرانی است، اما فریدون علی‌رغم دل‌بستگی به آن، تمایل ندارد که فرنگیس طریقه نواختن ساز را به گلناز، ناخواهری جوانش بیاموزد و این مسأله را در چند جا به فرنگیس متذکر می‌شود.» (نک: هدایت، ۱۳۳۱: ۱۲۲) در حالی که فریدون در پایان داستان، گلناز را در حالی که مشغول نواختن ساز در همان دستگاه سنتی است، مشاهده می‌کند. در برداشتی سمبولیستی از این موضوع می‌توان گفت: فرنگیس با پرورش گلناز و آموزش نوازندگی در دستگاه موسیقی سنتی، تفکرات خویش و ایدئولوژی

فراگیر جامعه را به وی انتقال داده و به بازسازی تفکر غالب کمک کرده و علی‌رغم توصیه فریدون به چرخه تولید و تقویت گفتمان مسلط، یاری رسانده است.

۲-۳-۳. اثرگذاری ایدئولوژی

ایدئولوژی همه افراد جامعه را هدف نفوذ خود قرار می‌دهد و در این میان منتقد ایدئولوژی؛ یعنی کسی که معتقد به مبانی و اصول آن نیست، ناخواسته و تحت شرایط خاص ممکن است از آن متأثر شود. به عبارتی، «ایدئولوژی همه را سوژه می‌کند و مانند پلیس به او می‌گوید: هی تو! این خطاب ایدئولوژی سبب می‌گردد که آدمی به سوژه‌های عینی‌اش بدل شود و در این هنگام می‌پندارد، صدایش کرده‌اند، چه بسا احساس گناه کند و به خود بیاید و ناخودآگاه خود را همراه با مردم سازد. ایدئولوژی تنها یک نفر را بر نمی‌گزیند، بلکه همه را صدا می‌زند» (تسلیمی، ۱۳۹۲: ۲۳۸). شخصیت اصلی و منتقد فضای اجتماعی داستان، یعنی فریدون با این که با ایدئولوژی مسلط سرستیز دارد، اما در جایی از داستان و تحت شرایط ترس و وحشت محسوس، گویی که می‌خواهد از معتقدات خویش عقب‌نشینی کند و با آن چه سایرین ادعا می‌کنند، همراه شود. زمانی که فریدون در فضایی وهمی قرار گرفته است، در مقابل نقش‌های ترسناک، پدیده‌های موهوم و غیر حقیقی که همیشه منکر وجود آن‌ها بوده است، خود را دچار ترس و تردید می‌بیند: «چشمش افتاد به قالیچه بدنه دیوار که عکس حضرت سلیمان روی آن بود، سه نفر عمامه به سر، دست به سینه، کنار تخت او ایستاده بودند. زمینه قالیچه پر شده بود از اژدها، جانوران خیالی و دیوهای خنده‌آوری که روی تن‌شان خال سیاه داشتند، این نقش‌ها که پیشتر او را به خنده می‌انداخت، حالا مثل آن بود که جان گرفته بودند و او را می‌ترسانید» (هدایت، ۱۳۳۱: ۱۳۳). اژدها، جانوران خیالی و دیوها همگی جزء باورهای سایر شخصیت‌های داستان هستند و فریدون پیش از قرار گرفتن در صحنه مذکور، کمترین اعتقادی به آن‌ها نداشته است، اما در آن لحظه خاص، نفوذ تفکر و ایدئولوژی مورد پذیرش اکثریت را در درون خویش حس می‌کند.

۲-۳-۴. زبان و ایدئولوژی

همان‌طور که پیشتر به تفصیل توضیح داده شد، زبان و ایدئولوژی رابطه تنگاتنگی دارند. در بررسی و تفسیر متون، زبان و استفاده نویسنده از واژه‌ها، بی‌شک می‌تواند تا حد زیادی راهگشا باشد که این قاعده در شب‌های ورامین به خوبی نمایان است، چنان‌که در پایان داستان به جمله «همگان فکر می‌کردند که فریدون جنی شده است، اما او دیوانه شده بود» (هدایت، ۱۳۳۱: ۱۳۹) از زبان راوی برمی‌-

خوریم. فریدون با دیدن صحنه پایانی داستان به نوعی به استحاله شخصیتی دچار می‌شود که در این هنگام راوی با ذکر جمله مذکور و استفاده از دو واژه «جنی» و «دیوانه» دو ایدئولوژی و طرز تفکر را در مقابل هم قرار می‌دهد. این دو واژه در ظاهر معنای همسانی دارند، اما از چشم‌انداز گفتمان‌هایی که آن‌ها را تولید و مطرح کرده‌اند، در بردارنده بار معنایی متفاوتی هستند. جنی در ارتباط با «همگان» داستان، یادآور بعد اعتقادی آن است؛ یعنی استحاله شخصیتی فریدون را معلول برخورد او با موجودی به نام جن می‌دانند و به همین دلیل راوی کلمه جنی را از زبان آن‌ها مطرح می‌کند، اما واژه دیوانه در ارتباط با اندیشه راوی و شخصیت اصلی داستان، نمایانگر رویگردانی آن‌ها از این باور است؛ به عبارتی، راوی دیوانه شدن را امری علمی، روانی و ذهنی و محصول تفکراتی می‌داند که به فریدون دست داده است و مفهوم جنی شدن را که ریشه در باورهای عامیانه اکثریت داستان دارد، نمی‌پذیرد.

۲-۳-۵. ایدئولوژی غالب

جامعه‌شناسان و نظریه پردازان اجتماعی اعتقاد دارند، ایدئولوژی مسلط در یک جامعه و در بازه زمانی مشخص همیشه توسط ایدئولوژی‌های معارض تهدید می‌شود؛ یعنی «هر ایدئولوژی هر چقدر که در دستگاه ایدئولوژیک دولتی غالب و مسلط باشد، بدون حضور ایدئولوژی یا ایدئولوژی‌های معارض وجود خارجی ندارد و ایدئولوژی‌های معارض نیز توسط یکدیگر شکل می‌گیرند» (مک دائل، ۱۳۸۰: ۹۸). در داستان مذکور، فریدون در خواب با چنین صحنه‌ای مواجه می‌شود: «یک مرتبه در باز شد و فرنگیس با یک نفر عرب پابرنه که ریخت راهزنان را داشت، دست به گردن وارد شد ... عربی که وارد شده بود، کاردی از زیر عبایش درآورد و یقه یک نفر را گرفت، جلو کشید و سر او را برید، ولی آن سر همین طور که در دستش بود و از آن خون می‌ریخت با صدای ترسناکی می‌خندید» (هدایت، ۱۳۳۱: ۱۳۷). این که فریدون در خواب چنین چیزی می‌بیند، می‌تواند از دید راوی اشاره به ناخودآگاه جمعی مردم ایران و ماجرای هجوم اعراب و سرکوب‌گری آنان داشته باشد: «سر بریده‌ای که می‌خندد» نیز به لحاظ سمبولیستی^۱ و روان‌شناختی^۲، واکنشی است به تعبیر و تفسیر برخی مورخان از این یورش و القای این باور به توده مردم که هجوم اعراب به ایران با پذیرش و رضایت‌مندی ایرانیان همراه بوده است. در حقیقت هدایت با خلق چنین تصویری خشن و دهشتناک، این تلقی از حمله اعراب را زیر سوال می‌برد که ایدئولوژی و اعتقادات شخصی راوی هنگامی که از این ماجرا یاد می‌کند، در زبان و

1. symbolic
2. psychological

کاربرد واژگانش متجلی شده است، چنان که فرد عرب را با صفات «پابرهنه» و «راهزن»، معرفی می‌کند. هم چنین در جای دیگری از داستان می‌گوید: «به نظرش آمد در بندر ماری در رقص‌خانه کثیف و پستی بود، گروهی از کشتیبانان و گردنه‌گیرها و عرب‌های بددک و پوز الجزایری کنار میزها نشسته بودند، شراب می‌نوشیدند» (هدایت، ۱۳۳۱: ۱۳۶) که صفت «بددک و پوز» حس درونی نویسنده را افشا می‌کند و تمامی این موارد مهر اثباتی بر همراهی نویسنده با موج پارسی‌گرایی و عرب‌ستیزی دوران رضاشاه و حمایتش از ایدئولوژی مذکور است.

۳. نتیجه‌گیری

تکنیک‌های روایی صادق هدایت در شب‌های ورامین از مجموعه «سایه‌روشن» به گونه‌ای است که با مبانی و اصول نظریه ایدئولوژی از نظریه‌های جدید حوزه نقد ادبی قابل تطبیق است، چنان که نوعی و تپیی کردن شخصیت‌ها یکی از شگردهای نویسنده در این گونه داستانی است که وی تلاش کرده است تا مخاطب را هر چه بیشتر به فرهنگ عامه و باورهای خرافی جامعه روزگار خویش؛ یعنی عصر قاجار ببرد. هدایت در این داستان کوتاه که یکی از آثار انتقادی- رئالیستی وی است، خرافاتی را که توده مردم باور داشتند، مانع محکمی بر سر راه پیشرفت جامعه ایرانی دانسته و به شیوه‌ای نظام‌مند در کانون نگاه انتقادی خویش نشانده است. بازسازی و بازتولید ایدئولوژی، رابطه زبان و ایدئولوژی و تبلور آن در کارکرد واژگان زبانی نویسنده در ضمن روایت داستان از مؤلفه‌های مهمی است که در داستان شب‌های ورامین بر اساس شاخصه‌های نظریه ایدئولوژی در این پژوهش نقد و تحلیل شده است. هم‌چنین نویسنده، گاهی به ایدئولوژی مسلط دوران پهلوی اول؛ یعنی باستان‌گرایی و یادکرد ارزش‌های ایران باستان و تفکری که توسط رضاشاه و نزدیکانش حمایت می‌شد، نزدیک می‌شود که این نزدیکی ایدئولوژیک، خود را در متن داستان، خاصه هنگامی که نویسنده به اعراب و یادکرد آن‌ها می‌پردازد، در زبان وی نشان داده می‌شود، اگر چه ستیز اصلی صادق هدایت در شب‌های ورامین با انواع خرافه در عصر قاجاری است که در جامعه ایرانی ظهور و بروز کرده و آثار آن در سال‌های آغازین حاکمیت پهلوی اول نیز دیده می‌شود.

کتابنامه

انوریان اصل، حامد و نواختی مقدم، امین. (۱۳۸۸) «مبانی ایدئولوژیک سیاست‌های فرهنگی رژیم پهلوی»،

انقلاب اسلامی، شماره ۱۹، ۱۱۵-۱۴۰.

- بختیاری، معصومه. (۱۳۹۱) «نقدی بر داستان مدیر مدرسه اثر جلال آل احمد بر اساس نظریه صنعت فرهنگ تئودور آدورنو»، پژوهش ادبیات معاصر جهان، دوره ۱۷، شماره اول، ۵-۱۷.
- تسلیمی، علی. (۱۳۹۰) *نقد ادبی*، چ دوم، تهران: کتاب آمه.
- جمیلی کهنه‌شهری، فاطمه و نادى، زینب. (۱۳۹۲) «نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در سفرنامه‌های خارجی عصر قاجار»، *جامعه‌شناسی تاریخی*، دوره ۵، شماره اول، ۳۱-۷۵.
- حاتمی، زهرا و رحمانیان، داریوش. (۱۳۹۱) «سحر و جادو، طلسم و تعویذ و دنیای زنان در عصر قاجار»، *جستارهای تاریخی*، شماره ۲، سال ۳، صص ۲۷-۴۴.
- زیباکلام، صادق. (۱۳۹۲) *سنت و مدرنیته*، چ هفتم، تهران: روزنه.
- سارتر، ژان پل. (۱۳۴۴) *اگزیزستانسیالیسم و اصالت بشر*، ترجمه مصطفی رحیمی، چ اول، تهران: نیلوفر.
- سارتر، ژان پل. (۱۳۸۵) *در دفاع از روشنفکران*، ترجمه رضا سیدحسینی، چ دوم، تهران: نیلوفر.
- ستوده، هدایت‌اله، شهبازی، مظفرالدین. (۱۳۸۶) *جامعه‌شناسی در ادبیات*، چاپ اول، تهران: ندای آریانا.
- شمیم، علی اصغر. (۱۳۸۶) *ایران در دوره سلطنت قاجار*، چ دوم، تهران: زریاب.
- فرکلان، نورمن. (۱۳۷۹) *تحلیل انتقادی گفتمان*، مترجمان فاطمه شایسته پیران و دیگران، چ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه.
- کاتوزیان؛ محمدعلی همایون. (۱۳۷۲) *اقتصاد ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*، ترجمه نفیسی، تهران: مرکز.
- گلدمن، لوسین و دیگران. (۱۳۷۷) *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*، ترجمه محمدجعفر پوینده، چ اول، تهران: نقش جهان.
- مک‌دانل، دایان. (۱۳۸۰) *مقدمه‌ای بر نظریه گفتمان*، ترجمه حسینعلی نوذری، تهران: گفتمان فرهنگ.
- میرصادقی، جمال. (۱۳۸۲) *داستان‌نویس‌های نام‌آور معاصر ایران*، چ اول، تهران: اشاره.
- هدایت، صادق. (۱۳۳۱) *سایه‌روشن*، تهران: سینا.

References

- Anvaryan Asl, H., Navakhti Moghadam, A. (2009). "Ideological basis of Pahlavi Regime Cultural Policies", *Journal of Islamic Revolution Studies*, 6(19), 115-140 (In Persian).

- Bakhtiari, M. (2013). "A Cultural Criticism of Jalal-al-Ahmad's Modire Madrese (The School Principal) In the Light of Theodore Adorno's Theory "Culture Industry", *Research in Contemporary World Literature*. 17(1), 2013 5-17. (In Persian).
- Taslimi, A. (2020). *literary criticism*, 2nd Edition, Tehran, Akhtaran Publications. (In Persian).
- Jamily kohneshahri F. Nadi Z. (2013). "The Typology of Sociological Ambivalence in Foreign Itineraries of Ghajar career", *Journal of Historical Sociology*, 5(1), 37-75. (In Persian).
- Hatami, Z. Rahmanian, D. (2012). *Charm and Magic*, Talisman and Spell, and Women World in Qajar Era, historical studies, 3(2), 27-44. (In Persian).
- Zibakalam, S. (2013). *Tradition and modernity*, 7th Edition, Tehran, Rozaneh. (In Persian).
- Sartre, jean-paul. (1965). *Existentialism Is a Humanism*, Translated by; Mostafa Rahimi, Tehran, Niloufar Publications. (In Persian).
- Sartre, J-P. (2006). *A Plea for Intellectuals*, Translated by; Sayed Reza Hosseini, 2nd Edition, Tehran, Niloufar Publications. (In Persian).
- Setoudeh, H. Shahbzai, M. (2007). *Sociology in Persian literature*, Tehran, Nedaye Aryana. (In Persian).
- Shamim, A-A. (2007). *Iran in the Qajar Era*, Tehran, Zaryab Publications. (In Persian).
- Fairclough, N. (2000). *Critical Discourse Analysis, translated by fatemeh shayesteh piran, Tehran*, (In Persian).
- Katouzian, H. (1993). *The Political Economy of Modern Iran*, Translated by; Mohammad reza nafiesi, Tehran, Markaz Publications. (In Persian).
- Goldmann, L. and others. (1998). *Towards a Sociology of the Novel*, Translated by; Mohammadjaffar Pouyandeh, Tehran. Naghshe Jahan Publications. (In Persian).
- Macdonell, D. (1999). *theories of discourse*, Translated by; Hosseinali Nouzari, Tehran, goftemane farhang Publications. (In Persian).
- Mirsadeghi, J. (2003). *Story of Writers Famous Contemporary of Iran*, 1st Edition, Tehran. Eshre Publications.
- Hedayat, S. (1952). *Saye Roshan*, Tehran. Sina Publications. (In Persian).